

Амиралиев С.М., Зулпукаров К.З.
«ИТ» КОНЦЕПТИ КАНДАЙ АССОЦИАЦИЯЛАРДЫ ПАЙДА КЫЛАТ?

Амиралиев С.М., Зулпукаров К.З.
КАКИЕ АССОЦИАЦИИ ВЫЗЫВАЕТ КОНЦЕПТ «СОБАКА»?

S.M. Amiraliev, K.Z. Zulpukarov
WHAT ASSOCIATIONS DOES THE CONCEPT "DOG"?

УДК:371.145:01.4

В этой статье с помощью ассоциативного эксперимента рассматриваются особенности отражения концепта «Собака/Ит» в сознании носителей языка.

In this article have been considered the feature of reflection of concept «Dog/Itm» in the consciousness of language bearers by helping of association experiment.

Концепт үчүн ага байланыштуу концептуалдык талаа абдан маанилүү, андыктан ассоциативдик комплекстерди ачыктоо - концептти сүрөттөөнүн негизги маселеси болот [Попова, Стернин 2001, 2010]. Мындан сырткары, ассоциативдик эксперимент концептуалдык изилдөөнүн ажырагыс бүтүн бир бөлүгү катары саналат, анткени анын жардамында тилдик бирдиктердин жана тилдик структуралардын психологиялык реалдуу маани-маңызын, адамдын тилдик эс-тутумундагы сөздөрдүн реалдуу маанилик байланыштары кандай экендигин ачып берүүгө болот. Ассоциативдик нормалардын негизинде сөздүн семантикалык өзгөчөлүктөрү, ассоциациялардын мыйзам ченемдүүлүктөрү, алардын типологиясы ж.б.у.с. иликтенет.

Ассоциативдик эксперименттердин ар бир сөз-стимул боюнча алынган ассоциативдик талаалардагы жыйынтыктары, о.э., бул материалдарды анализдөө – конкреттүү бир сөздүн башка сөздөр менен болгон ассоциативдик алакаларын тактап көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет [Попова, Стернин 2007, 11-6.]. Ассоциативдик эксперимент жүргүзүүдөн алынган реакциялар (жооптор) этностун тилдик дүйнө сүрөтүн иликтөөдө өтө маанилүү ролду ойнойт.

Ассоциативдик талаа концепттин стимул-ачкыч лексема-репрезентантына болгон ассоциат-тардын

жыйындысы аркылуу аныкталат. Ар бир ассоциативдик талаа иерархиялык, парадигматикалык жана синтагматикалык жактан өз ара байланыштагы ассоциаттардан туруучу ядрого (борборго) жана периферияга (жакабелге) ээ. Ассоциативдик талаанын ядросу башкаларга салыштырмалуу бир кыйла маанилүүрөөк, бир нече жолу кайталанган ассоциацияларды камтыйт. Салыштырмалуу кичине жыштыктагы ассоциациялар талаанын перифериялык зонасына таандык болот.

«Ит» концептин конструкциялоо максатында биз эркин ассоциативдик эксперимент жүргүздүк жана мунун жардамында окуучу-гимназисттердин кабылдоосундагы бул концепттин маңызынын спецификасын ачыктадык. Экспериментке Ош шаарындагы №6 А.С.Макаренко атындагы мектеп-гимназиясынын жана №16 орто мектебинин 7-9-класстарынын окуучуларынын арасынан 124 окуучу респондент катары катышты. Респонденттердин жашы – 12-14түн аралыгында.

Аларга төмөнкү төрт суроого жооп берүү сунуш кылынды («Ит» сөз-стимулуна 3-4 реакция (сөз, срз айкалышы, сүйлөм жазуу)):

- 1) «Ит» түшүнүгүнүн аныктамасы кандай?
- 2) «Ит» дегенде эмнени түшүнөсүңөр?
- 3) Кайсы учурда адамды ит деп атайбыз?
- 4) Ит сөзүндө оң маани үстөмдүк кылабы же терс мааниби?

Натыйжада 58 ассоциат аныкталды. Эксперименттин жыйынтыгын чыгарууда бардык ассоциаттар ошонун ичинде бирин-серин кезигүүчүлөрү дагы эске алынды.

«Ит» сөз-стимулуна карата окуучулардын реакциялары төмөнкү таблицадан орун алды (3.6-табл):

3.6-таблица

АССОЦИАТТАР	Жооптордун саны
1. Адамдын досу, достук	11
2. үй-жайды, короону (уурулардан) кайтарат, адамды коруучу, сакчы	62
3. Тентек балдарды ит дейбиз	1
4. Ит сөзүндө оң маани да, терс маани да бирдей мүнөзгө ээ	27
5. Жаман жаныбар, ал үй-жайды булгайт	3
6. Адамды урушканда же урушуп, мушташып кеткен учурубунда ит дейбиз	48
7. үй жаныбары	82
8. Кооздук, жакшы нерсе, жаныбар	9
9. Ач көздүк	3
10. Кутурган жандык	4
11. Жаман адамды, аны жаман, жек көргөндө, жамандаганда ит дейбиз	19
12. Адам күнөө, жаман иш, уурулук кылса, ага капаланганда ит делет	21
13. Коркунуч	4
14. Жардамчы, боорукер, камкор, эч качан сатпайт	10

15. Кабааган, агрессивдүү	8
16. Акылсыз, жаман, сулуу эмес, уятсыз, иттей адамды ит дейбиз	10
17. Милиция кызматкерлерине жана аскерлерге жардам берет	12
18. Адамды сөккөндө, тилдегенде жана агрессивдүү болгонубузда ит дейбиз	17
19. Ит — жаман жаныбар, ал адамга таштайт	6
20. Мыкаачы	1
21. Ит терфмаанисинде көбүрөөк колдонулат	46
22. үйдөн периштени кетирет, ит бар үйгө периште кирбейт	2
23. Малды кайтарат	2
24. Итти уруп-соксо, ал агрессивдүү болот	1
25. Адамды (жаман адамды) тиштейт, кол салат, үрөт	10
26. Ит ач болсо, майда үй жаныбарларын, канаттууларды жей баштайт	1
27. Зыянкеч	1
28. Акылдуу	7
29. Жалкоо, тил албас, башы иштебеген адамды ит дейбиз	8
30. Жытчыл, изилдөөчү	6
31. Сүйүнүч, сүйүү	2
32. Жаныбар, айбан (жырткыч)	18
33. Төрт бутуу, жүнү бар, чоң жана кичине жандык	7
34. Шалакы, өзүнө карабаган, тартипсиз, ыпылас адамды ит дейбиз	13
35. Көчө жаныбары, ал сөөк кажайт	3
36. Көп жашоочу, жаны бышык жаныбар	1
37. Жинибизге, ачуубузга тийген, көргүбүз келбеген адамды ит дейбиз	16
38. Ит оң маанисинде көбүрөөк колдонулат	19
39. Ит - адамдын шериги, ал адамга берилип аны менен чогуу жашайт	9
40. Аңчылыкта колдонулуучу, көмөк көрсөтүүчү жаныбар	4
41. Иттер адамдарда бар касиеттерге ээ, адамдарга окшош болушат	2
42. Кылмышкерди, бандитти, каракчыны тутат, кармайт	2
43. Алдаган, уурулук кылган адамды ит дейбиз	4
44. Итке буйрук берүүдөн мурда ага жакшы мамиле кылуу керек	1
45. Ит дегенде ширин күчүк эске келет	4
46. Иттердин ар кандай породалары бар (такса, тайган, чихуахуа ж.б.)	8
47. Акылсыз	1
48. Көрөгөч	3
49. Мышыктын душманы	2
50. Пайдалуу	3
51. Куткаруучу (мисалы, адам сууга чөккөндө куткарат)	2
52. Алдын ала сезгич	2
53. Саткын, саткындык	4
54. Күчтүү, сыймыктуу	2
55. Адам, адам ит делет	4
56. Тамакты искелеп, чачып, колу менен жеген адамды ит дейбиз	2
57. Циркте ойной алат, оюнчу, биз менен ойнойт	4
58. Биз адамды эч качан «ят» дебейбиз	8

Ассоциативдик талаанын ядросун: «үй жаныбары» (82); «Адамдын досу, достук» (77); Информанттардын көз карашында ит - «үй-жайды, ко-роону (уурулардан) кайтарат, адамды коруучу, сакчы» (62); «Адамды урушканда же урушуп, мушташып кеткен учурубузда ит дейбиз» (48); «Ит терс маанисинде көбүрөөк колдонулат» (46); «Ит сөзүндө оң маани да, терс маани да бирдей мүнөзгө ээ» (27); «Адам күнөө, жаман иш, уурулук кылса, ага капаланганда ит делет» (21); «Жаман адамды, аны жаман, жек көргөндө, жамандаганда ит дейбиз» (20); «Ит оң маанисинде көбүрөөк колдонулат» (19); «Жаныбар,

айбан (жырткыч)» (18); «Жардамчы, боорукер, камкор, эч качан сатпайт» (10); «Адамды (жаман адамды) тиштейт, кол салат, үрөт» (10) ж.б. сыяктуу ассоциациялар түздү. Азыраак жыштыктагы ассоциациялар талаанын перифериялык зонасына киргизилди.

Эксперимент көрсөткөндөй, «Ит» реципиенттердин түшүнүгүндө төмөндөгүчө ассоциацияланат (анкетадагы жооп сүйлөм түрүндө болгондуктан, ар бир жоопту чоң тамга менен жазабыз):

1) үй жана жапайы айбан катары (үй жаныбары, Кутурган жандык, Жаныбар, айбан (жырткыч),

Төрт буттуу, жүнү бар, чоң жана кичине көлөмдөгү жандык, Көчө жаныбары, ал сөөк кажайт, Аңчылыкта колдонулуучу, жардам берүүчү жаныбар, Ит ач болсо, майда үй жаныбарларын, канаттууларды жей баштайт);

2) абстракттык жана образдык түшүнүктөр менен (Адамдын досу, достук, Тентек балдарды, Ширин күчүк, Ач көздүк, Мыкаачы, Сүйүнүч, Акылсыз, Саткын, саткындык, Адам);

3) адамдардын терс сапаттары менен (Жа-ман, Күнөө, Жаман иш кылган, Акылсыз, Сулуу эмес, Уятсыз, Иттей, Жалкоо, Тил албас, Башы иштебеген, Шалакы, өзүнө карабаган, Тартипсиз, Ыпылас, Алдаган, Урулук кылган, Тамакты искелеп, чачып, колу менен жеген адам);

4) ачууку келтирүүнүн, урушуп-тилдөөнүн жана жек көрүүнүн предмети иретинде (Урушканда же урушуп, мушташып кеткенде, Жаман, жек көргөндө, Капаланганда, Сөккөндө, Тилдегенде, Жинибизге, ачуубузга тийгенде, Көргүбүз келбегенде ит сөзүн колдонобуз);

5) коомдук жана жеке адамдын-турмушунда пайдалуу ресурс катары (үй-жайды, короону (уруулардан) кайтарат, адамды коруучу, сакчы, Жардамчы, боорукер, камкор, эч качан сатпайт, Милиция кызматкерлерине жана аскерлерге жардам берет, Малды кайтарат, Аңчылыкта колдонулуучу, көмөк көрсөтүүчү, Кылмышкерди, бандитти, каракчыны тутат, кармайт, Куткаруучу (мисалы, адам сууга чөккөндө куткарат), Жаныбар);

Конкреттүү эмес, илимий жактан далилденбеген формулировкалар дагы белгиленген: үйдөн периштени кетирет, ит бар үйгө периште кирбейт, Иттер адамдарда бар касиеттерге ээ, адамдарга окшош болушат.

Респонденттердин бир кыйласынын аң-сезиминде ит мыкты нерсе, жаныбар катары орун алган: Кооздук, жакшы нерсе, Жардамчы, боо-рукер, камкор, Жытчыл, изилдөөчү, Сүйүнүч, Ит - адамдын шериги, Көрөгөч, Алдын ала сезгич, Сыймыктуу жаныбар.

Жооп берүүчүлөрдүн бир тобунун көз карашында ит зыяндуу, ыпылас, агрессивдүү, коркунучтуу, ырайымсыз, адамды жабыркатуучу жандык катары сыпатталат. Бул көз караш төмөнкү кептик реакциялар менен эксперименттик түрдө тастыкталат: Жаман жаныбар, ал үй-жайды булгайт, Ач көздүк, Кутурган жандык, Коркунуч, Кабаган, Агрессивдүү, Ит - жаман жаныбар, ал адамга таштайт, кол салат, үрөт, адамды тиштейт, Ит ач болсо, майда үй жаныбарларын, канат-тууларды жей баштайт, Зыянкеч.

Сыналган 124 окуучунун 61 кыргыз, 48 өзбек, 9 түрк, 3 уйгур улутундагы жана 3 орус улутундагы окуучулар болгондугун белгилеп кетүү зарыл. «Ит» сөз-стимулуна болгон негативдик реакция бир гана орус улутундагы окуучуларда болбогондугун кызыктуу факт катары белгилөөгө болот. Кыргыз жана өзбек окуучуларынын ара-сына ит «үй-жайды, короону (уруулардан) кайта-рат, адамды коруучу, сакчы», «Адамдын досу, достук», «үй жаныбары» сыяктуу реакциялар басымдуулук кылды. Дагы бир

белгилей кетүүчү нерсе бул окуучулардын арасында ит сөзү бир гана оң же терс маанилерге ээ болуп чектелбестен, анын оң жана терс маанилери барабар болуп, эч бирине артыкчылык берилбей, эч бири үстөмдүк кылбай, бирдей мүнөзгө ээ болуусу. Ошондой эле, жооп берүүчүлөрдүн арасында «Адамды эч качан «ит» деп атабайбыз, айткан эмеспиз» деген сенсациялык реакцияны берген респонденттер кезикти.

Ассоциативдик эксперименттин жыйынтыгы лексикографиялык булактарды жана провербиалдык бирдиктерди изилдөөдө белгиленген «Ит» концептинин компоненттерин ырастады. Түшүнүк берүүчү, образдык жана аксиологиялык түзүмдөр төмөнкү когнитивдик белгилер менен берилди:

- түшүнүк берүүчү түзүм: үй-жайды, короону кайтаруу, адамды коруу, малды кайтаруу, аңчылыкта колдонуу, милиция кызматкерлерине жана аскерлерге жардам берүү, кылмышкерлерди, бандиттерди, каракчыларды тутуу, кармоо, циркте ойнотуу максатында пайдаланылуучу, төрт буттуу, жүндүү, сырткы келбети чоң жана кичине формага ээ, көп жашоочу, жаны бышык, ар кандай пордалары бар, ач болсо, майда үй жаныбарларын, канаттууларды жей баштоочу, жытчыл, көрөгөч жана пайдалуу, ошону менен бирге эле, кээде кутуруп кетүүчү жаныбар; көчө иттери, көбүнчө ыргытылган сөөк-саактарды кажып, таштандыларды таап жеп, күн өткөрөт; жаман иттер үй-жайды булгайт, адамга таштайт, кол салат, адамды тиштейт, кулактын кужурун алып, жок жердан эле тынымсыз үрө беришет;

- образдык түзүүчүсү: иттер - адамдын чын дили менен берилген шериги, кыйышпас досу («Ит - адамдын шериги, ал адамга берилип аны менен чогуу жашайт, Ит - адамдын досу»), ач көздүк, коркунуч, саткындык сыяктуу түшүнүктөр менен ассоциациялануучу, акылдуу, боорукер, камкор, алдын ала сезгич, о.э., зыянкеч, акылсыз, мыкаачы, мышыктын душманы болгон жандык. Мындан сырткары ит дегенде эрке күчүктүн, тентек балдардын («Ит дегенде ширин күчүк эске келет, Тентек балдарды ит дейбиз») образын элестетүүгө болот.

аксиологиялык түзүүчүсү: жардамында, негизинен, терс мүнөздүү адамдар сыпатталат. Ит урушунун, жек көрүүнүн, жинди, ачууну келтирүүнүн, сөгүп-тилдөөнүн обьекти болгон, күнөө, жаман иш, урулук кылган, алдаган, иттерде бар касиеттерге ээ, акылсыз, жаман, сулуу эмес, уятсыз, жалкоо, тил албас, башы иштебеген, шалакы, тартипсиз, ыпылас жаман адамдарды символдоштурат, б.а., алардын белгиси болот. Мындан тышкары итти кооздук, мыкты нерсе, жакшы жаныбар катары дагы кароого болот. Кыргыз тилинин провербиалдык фондунан баа берүүчү түзүүчүлөрдү бөлүп көрсөтүүдө жана «Ит» концептин эксперименттин натыйжасында баалап көрсөтүүдө, иттин оң сапаттарына караганда терс жактары («Жаман жаныбар, ал үй-жайды булгайт, Ач көз, Коркунучтуу, Кабаган, агрессивдүү, Мыкаачы, Зыянкеч, Саткын») басымдуулук кылды,

бирок ассоциативдик экспериментте оң маанидеги кыймыл-аракеттери терс маанидеги кыймыл-аракети менен бирдей өлчөмдө белгиленди («үй-жайды, короону коруйт, Малды кайтарат, Милиция кызматкерлерине жана аскерлерге жардам берет, Кылмышкерди кармайт, Циркте ойнойт» - «үй-жайды булгайт, Адамга таштайт, үйдөн периштени кетирет, Адамды тиштейт, кол салат, ач болсо, майда үй жаныбарларын, канаттууларды жей баштайт»).

«Ит» концепти өзүнүн аракет этүүсүндө, колдонулуусунда (функционирование) баарынан мурда образдык жана баа берүүчү түзүүчүлөрү боюнча өзгөрүүгө кабылды. Түшүнүк берүүчү компоненти-

нин көлөмү бир аз эле бөтөнчөлөнүп, жалпысынан, өзгөрүүсүз калды.

Адабияттар:

1. Попова, З.Д., Стернин, И.А. Из истории когнитивного анализа в языке [Текст] / Попова З.Д., Стернин И.А. // Методология когнитивных исследований. - Воронеж, 2001.- 148 б.
2. Попова, З.Д., Стернин, И.А. Когнитивная лингвистика [Текст] / Попова З.Д., Стернин И.А. - М: 2010. - 314 б.
3. Попова, З.Д., Стернин, И.А. Язык и национальная картина мира [Текст] / Попова З.Д., Стернин И.А. - Воронеж: Истоки, 2003. - 379 б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Атакулова М.А.